

Leszek Kolakowski

Gdje su djeca liberalne filozofije?

(Jedna primjedba uz definiciju liberalizma)

Kritika predodžbi klasičnih liberala vrlo je dobro poznata; konzervativni, socijalistički i kršćanski kritičari ne napadaju liberalizam samo kao normativno učenje (dakle kao odgovor na pitanje: prema kojim kriterijima treba prosuditi zasluge socijalnih institucija), već i kao empirijsku, kvazi-empirijsku i povijesnu teoriju (tj. kao odgovore na pitanja kao što su: koji su motivi ljudskih strasti? Koji su institucionalni okviri u kojima bogatstvo i opći standard imaju najbolje uvjete za razvoj? ili: Koje su povijesne snage stvorile institucije koje liberalnim društvima današnjice osiguravaju slobode?)

Odmah na početku želim istaći da prihvaćam liberalni pojam negativne slobode, prema kojemu je sloboda zakonski osiguran prostor kretanja, kojemu nasuprot stoji indiferentna država. Naravno, taj koncept s negativnim poimanjem zakona ne uklapa se u Hobbesovsko prirodno stanje; tamo gdje nema zakona, koji slobodi pružaju ograničenja, nema ni slobode; jedna bezgranična sloboda nemoguća je već i po svojoj ideji. Naravno da taj pojam negativne slobode ima neodređeno mnogo mogućnosti stupnjevanja. I oko toga neizbježno je došlo do velikih neslaganja: ako postoji kontinuirano stupnjevanje slobode, gdje onda treba povući granicu između liberalnih i totalitarnih društava, jer je čak i u totalitarnim režimima, ako zanemarimo neke ekstremne slučajeve kao što su Maova Kina ili komunistička Albanija, preživjela, doduše vrlo ograničena i minimalna mogućnost izbora; moglo bi se dakle misliti da se liberalna i totalitarna društva razlikuju samo kvantitativno. Ali takvo nešto nije prepreka koja se ne bi mogla prebroditi: totalitarizam naime moramo definirati ne kao "manje slobode" nego pomoću njegove volje da u okvirima tehnički izvedivoga uništi cijelo građansko društvo, sve ljudske veze i sve vrste komunikacije, informacije, razmjene i organizacije, dakle svega onoga što inače ne podliježe državnome aparatu. To naravno implicira nedostatak u mnogim vrstama građanskih sloboda koje su bitne za građansko društvo: sloboda govora, sloboda kretanja, sloboda privrednog poduzetništva, okupljanja zbog izražavanja nenasilnog partikularnog interesa. Prisutnost tih osnovnih sloboda može vrijediti, ne kao sloboda naprosto, već kao "kvalitativna" razlikovna crta kojom se razdvaja liberalno od totalitarnog društva, premda prirodno postoje liberalnije i manje liberalna društva, kao i totalitarizmi koji su dosegli veći ili manji stupanj savršenstva u uništavanju građanskog društva.

Odgovori liberala na kritiku pojma negativne slobode čine mi se opravdanima. Taj pojam naime nikako ne isključuje da postoje temeljni, pravedni ljudski zahtjevi koji u tome pojmu nisu sadržani; osim toga on ne znači da se njime automatski uklanja razlika između dobra i zla ili da bi se njime pružile garancije za slobodu svih ljudskih zahtjeva za srećom. Svatko treba jesti, ali to ne znači da postoji neki ozbiljni razlog da činjenicu što imam dovoljno jela nazovem "slobodom od gladi"; isto bi tako bilo apsurdno kada bih tvrdio da je zagovornicima liberalizma izmaklo da ljudi trebaju jesti. Ne gladovati jest elementarni zahtjev koji ne treba nazivati posebnom vrstom slobode; isto se odnosi i na "slobodu od nezaposlenosti". Negativni pojam slobode isto tako ne isključuje da dođe do sukoba između slobode i ostalih poželjnih stvari. Upravo suprotno: taj se sukob u svim liberalnim društvima pojavljuje na svakom koraku, i najveći se sporovi mogu reducirati na njega; uzмимо recimo spor oko zakonskog reguliranja pobačaja, monopola, posjedovanja oružja, ograničenja slobode tiska i sl.

Moglo bi se argumentirati da su sve definicije tek pitanja mjere i da se svaka definicija smije proizvoljno stvoriti, ako je dovoljno jasna. Ali definicije nisu nevine. Budući da se "sloboda" oduvijek asocirala s pozitivnim vrijednostima, često smo je opterećivali sa svime što smo smatrali poželjnim. Nepodnošljiv teret. Taj neodređenim pojam slobode, koji je uključivao sve ljudske ciljeve koji su se mogli opravdati, uvijek je služio kao obrana komunističkih režima i onda se dolazilo do ovakvih tvrdnji: "U redu, u tim zemljama doduše nema slobode govora i udruživanja, ali su zato svi ljudi slobodni od nezaposlenosti". Rezultat: neriješen. Neke su slobode ostvarene u Sjedinjenim državama, a druge u Pol Potovoj Kambodži.

Augustinovo učenje, prema kojemu sloboda nije mogućnost izbora dobra i zla, već tek stvarna odluka za dobro, može poslužiti totalitarnim režimima. Činjenica je da smo prema toj filozofiji tim slobodniji što imamo manje mogućnosti izbora, to jest što naš život više određuje prisila, tj. moć koja zna kako razlikovati dobro od zla.

Prema tome idealu, pod pretpostavkom da vjerujemo kako većina naših postupaka ima moralni smisao, savršenu slobodu utjelovljuje režim koji pojedincu ne daje nikakav izbor, tj. totalitarni sistem. Kada kolidiraju dvije političke ideologije koje se slažu u tomu, onda se ne sukobljava totalitarna i netotalitarna predodžba: tada se radi o koliziji dvaju različitih totalitarizama, a oba polažu monopolističko pravo na definiciju dobra i zla (a komunistički je totalitarizam uvijek bio jako moralistički, premda nije često govorio o dobrom i zlu jer je početno bio veoma vezan za kršćansku tradiciju; on je točno znao što je dopušteno prema povijesnim nužnostima i što tomu treba podčiniti).

Ako priznamo liberalnu definiciju slobode, to ne znači da priznajemo liberalnu filozofiju u njezinoj normativno ili kvazi-empirijskoj verziji, jer ništa nam u toj definiciji ne kaže točno, koji je najpoželjniji stupanj slobode niti o tome kako riješiti neizbježni sukob slobode i ostalih vrijednosti.

Unatoč tomu moramo ponoviti: definicije nisu nevine, a to vrijedi za liberalnu definiciju slobode isto kao i za njoj suprotstavljenu. Tako je doseg slobode definiran kao količina mogućnosti izbora koja je pojedincu dana u određenim uvjetima, ali ona ne definira same uvjete koji su uvijek produkt slučaja i koji prirodno uvijek ograničavaju moć pojedinaca, tj. ciljeve koje on stvarno želi postići. Ja nikada nemam moć činiti sve ono što želim, okolnosti uvijek na neki način ograničavaju moje mogućnosti; ali ja sam barem slobodan po tome što me nitko nema pravo prisiliti da učinim nešto umjesto da izaberem nešto drugo. Riječ je o izboru, a ne o izboru između dobra i zla. Liberalna definicija ne treba tu razliku, ona je moguća i bez te razlike, a da je logički ne isključuje. Ali, je li liberalizam kao preskriptivna ideologija uopće u stanju prihvatiti tu razliku?

Radikalni liberal bi odgovorio: za našu predodžbu države ta nam razlika nije potrebna, ali svatko ima slobodu da je prihvati; nije zadaća države da definira što je dobro ili loše već samo ono što je dopušteno i što je zabranjeno; u suprotnom bi joj se pripisao neodrživi privilegij koji bi je pretvorio u ideološku državu, a to je ono što liberalni program upravo želi spriječiti.

To je lako reći, ali odmah se postavlja pitanje: na čemu počiva zakon? Prema kojim kriterijima on postavlja ograničenja? Liberalna definicija slobode možda ne kaže izričito da se politički režim karakterizira time koliki prostor slobode omogućuje svakome, ali ona je vrlo blizu tome shvaćanju. Zagovornici liberalizma ipak priznaju da su pravna ograničenja nužna; ne radi se dakle o nekoj anarhističkoj utopiji, već o idealu minimalne države (takozvane noćobdijске države). U čemu se sastoji taj minimum? Tradicionalna definicija: "sloboda u onim granicama u kojima nikome ne nanosim štetu" nije baš sretna; kada pišem negativnu recenziju, štetim autoru; znači ja mu štetim već samom činjenicom što živim, jer time zahtijevam neki prostor i koristim svakakve stvari koje bi inače koristili drugi. A kada kažem: "U granicama u kojim nikome ne ograničavam slobodu", onda će moja ideja postati prazna tautologija, ili ću pak morati reći da svi ljudi moraju dobiti istu količinu slobode, a da pri tome ne kažem koja je mjera potrebna. Mogli bismo potražiti i drugo rješenje i utvrditi da je mjera svih pravno osiguranih sloboda ona koja zabranjuje sve one radnje koje bi, da su dopuštene, uništile ili onemogućile svaki društveni poredak. Kao princip, to je doista neodređeno, pa ipak razumno, korisno do izvjesne točke i po sebi lako branljivo. Možda je dovoljno da utvrdimo koje su kategorije ljudskih radnji legalne i nelegalne (smrt nasuprot bezuspješnog samoubojstva, silovanje nasuprot homoseksualnosti i tako dalje). Ali taj je princip preslab kada se radi o ustanovljavanju poželjnog stupnja državne intervencije u ekonomskom području, jer i zastupnici dalekosežnog intervencionizma kao i borci za totalni tržišni liberalizam uvijek nalaze razloge zašto strategije njihovih protivnika moraju grozno završiti. Osim toga, već se dugo priznaje da potpuni laissez-faire ne može funkcionirati u bilo kojim kulturnim okolnostima (čak i Hayek to tvrdi), da ga nije moguće od danas do sutra oktroirati u povijesno drukčije nastalim državama od europskih i američkih.

Ali ne želim ulaziti u područja u kojima su moje kompetencije skromne. Riječ je međutim o tome da istražimo je li radikalno liberalno društvo zamislivo; mislim da nije, a moji su glavni argumenti djeca.

Radikalnost liberalnih ideologija možemo mjeriti prebrojavanjem institucija koje otimaju državnoj nadležnosti, pri čemu počinjemo s onima koje su takvim napadima najmanje izložene. Sasvim na dnu popisa stoje nacionalna obrana i policija, koje žele privatizirati samo bezumno konzekventni liberali. Slijedi monopol izrade novca i zakonske mjere za zaštitu čovjekove okoline. Onda dolazi obrazovanje i na kraju medicinsko-socijalna zaštita, koja je najčešće na udaru.

Kada govorimo o prosvjeti, mislimo naravno na opću obavezu školovanja. Naravno da možemo zamisliti društvo koje bi bilo i bez opće školske obveze; takva su društva postojala i još postoje. Da je državna organizacija te školske obveze nužna pretpostavka općeg blagostanja i tehničkog i ekonomskog napretka, teško možemo poreći. Ali liberalna doktrina ovdje stoji pred problemom prisile: ljudi nemaju izbora, oni su pod prisilom. Sloboda izbora ovdje se sukobljava s očitim društvenim interesom - ako taj pojam još ima nekakvoga smisla, što se među liberalima uvijek poriče. Ali o čijem se tu izboru radi? Ne radi se o dječjem izboru, već o izboru odraslih, kojima se izbor pruža ili uzima; pa ipak posljedice ne snose roditelji, već djeca. Nužno je dakle razmisliti o statusu djece u liberalnoj ideologiji. Pustimo po strani problem definicije djetinjstva; budući da se radi o stalnom rastu, ta će definicija nužno biti proizvoljna; morala bi se naime utvrditi točna granica starosti nakon koje počinje odrasla dob i u kojoj se mogu koristiti određena prava: brak, seks, vozačka dozvola, vojna obveza, pravo glasa, sposobnost potpisivanja ugovora. Svaka kultura za sebe određuje granice odrastanja pomoću inicijacija ili obreda prelaska. Bez njih ne može biti. Ali čak i ako dođemo do konsenzusa kada počinje odrasla dob, kakav je status onih koji stoje ispod te granice? Mi pretpostavljamo da ti mlađi nisu u stanju samostalno odlučivati o svojim stvarima. Mislimo li time da su oni vlasništvo roditelja? Ne, jer bi to značilo da odrasli mogu s djecom raditi što hoće; djeca su isto tako ljudska bića kao i njihovi roditelji. Mislimo li onda da su vlasnici samih sebe, autonomne osobe? Ne, jer onda ne samo da bi imale pravo same odlučivati o stvarima o kojima ne mogu odlučivati, da uđu u spolne odnose ili da sudjeluju na izborima, već roditelji ne bi imali nikakvu odgovornost za njih i nikakvu dužnost da se za njih brinu. Obje su varijante apsurdne, i pitanje se ne može odgovoriti jednoznačno kako to želi liberalna filozofija. Prema zdravome razumu i sekularnoj tradiciji mora se uzeti u obzir da roditelji doduše imaju odgovornost, ali i da moraju odlučivati za njih, da djeca nisu predmeti, ali da ovise o odlukama drugih. Naposljetku te odluke nisu proizvoljne, jer roditelji imaju odgovornost da povedu djecu u zrelu dob, to jest, da im ponude odgoj; ljudsko biće nije samo biološko već i kulturno biće koje je u stanju sudjelovati u kulturi.

Iz toga slijedi da je škola obveza poput cijepljenja protiv zaraznih bolesti (to je vjerojatno temeljni dokaz da je društvo isto tako realno kao i pojedinci; unatoč tome, kao što vam je poznato, došlo je u Engleskoj do protesta protiv obveze cijepljenja pozivanjem na liberalne principe).

Ovdje dakle počinje problem. Liberal može možda protiv svoje volje, ali bez kršenja svojih principa, priznati, da je obveza školovanja poželjna i da zbog toga roditelji ne bi smjeli imati slobodan izbor hoće li svojem djetetu pružiti elementarno školovanje ili ih ostaviti u neznanju i nepismenosti. Ali svaki će liberal biti čvrst u tomu da škola s obzirom na svjetonazor mora biti "neutralna", jer je država neutralna i zato jer ne smije građane siliti niti na njezinu filozofiju niti na njezinu religiju.

Međutim, škola djeci ne pruža samo neko stanje znanja, ona je temeljna inicijacija u kulturu, dakle u određenu količinu normi, simbola, vrijednosti, koje su dijelovi te kulture; ona podučava djecu jeziku, povijesti, umjetnosti i literaturi, i puna je čvrstih normativnih znakova. Škola se ne može oprijeti dužnosti da podučiti kako se razlikuje dobro i zlo. Liberali kažu da škola ima dužnost podučavati mlade a ne indoktrinirati ih. Općenito to možemo uvijek potpisati, ali razlika je vrlo nejasna. Ja prihvaćam odvajanje crkve od države, ja sam protiv toga da religiozna nastava postane obavezna. Ali čak i protivnici religije moraju priznati da je asimilacija u kulturu nominalno kršćanskih društava nije moguća ako mi nisu poznati njezini religiozni simboli i njihova prošlost koja u religijskoj povijesti igra bitnu ulogu. Je li moguće podučavati to vrijednosno neutralno, tj. tako da se dogme nude kao istine aritmetike, odnosno tako da se vjera ne napadne, ne osudi ili ismije? To nije nemoguće, ali je vrlo teško, i za to bi bio potreban jedan veliki broj obrazovanih, tolerantnih i duhovno otvorenih učitelja. Svakako nije nemoguće.

Kada govorimo o indoktrinaciji međutim, ne mislimo samo na religioznu ili anti-religioznu nastavu. Poduka o moralnim normama i specifičnim simbolima jedne kulture, njezinim navikama i običajima može se također shvatiti kao indoktrinacija; niti jezik nije "neutralan", on je pun elemenata koji već samim svojim značenjem sadrže vrijednosne sudove i normativne razlike. Može li se očekivati da škola bude u tom smislu neutralna, da se u nastavi suzdrži od

svakog razlikovanja dobra i zla? Da sama država u tome smislu bude neutralna - kako je se ne bi moglo osuditi kao ideološku - komunističku ili teokratsku? Ne impliciraju li već i sami temelji liberalnoga prava odluku o izvjesnim vrijednostima koje su nužne da bi se mogla osigurati građanska prava?

Mogu zamisliti što bi na to odgovorio zagovornik liberalizma: "Država doduše jest neutralna s obzirom na moral, ali naravno da ima svoj pravni sistem. Odgovornost građana počiva na poslušnosti zakonima. Istina, zakoni su stvoreni tako da održe red, da osiguraju socijalnu stabilnost i onemogućе građanske ratove; sve su to nesporni ciljevi. Prosvjeta može i mora posredovati osnovna znanja o postojećem pravu; djeca moraju razlikovati ono što zakon dopušta i ono što zabranjuje; za to ne treba razlika dobrog i lošeg; škola ostaje neutralna".

Ako sam taj argument dobro rekonstruirao, slijedimo li filozofiju liberalizma, čini se da nije nužno (premda nije ni zabranjeno) da građani sami razlikuju pravedno i nepravedno, dobro i loše ili da uopće znaju za tu razliku; dovoljno je da se povinuju zakonskim uputama. Da bi društvo bilo dovoljno stabilno i zadovoljavajuće funkcioniralo, dovoljno je da se ljudi boje zakona i kazne koje im prijete kada krše zakon; ali nije nužno da građani zbog toga vjeruju u neke norme ponašanja kojih se moraju pridržavati zato što su navodno pravedne.

Možemo li zamisliti društvo u kojemu je zakon, pomoću proširenoga straha, jedini regulator socijalnih odnosa i u kojemu se raspršuju ljudska uvjerenja o dobrom i zlom? Takvo je društvo zamislivo, premda za nj nemamo empirijskih potvrda, jer su se do sada u visoko civiliziranim društvima održali ostaci savjesti. Takvo je društvo zamislivo, premda nije vjerojatno da će potrajati. Društvo u kojemu javni život organizira strah, bilo bi krajnje slabo i krhko; ono ne bi izdržalo nikakvu ozbiljnu probu i razbilo bi se u prvoj kritičnoj situaciji, kao recimo u slučaju kada zakon loše funkcionira i kada se mora potruditi da zadobije legitimnost, ili kada se raspadaju socijalne veze koje se ne održavaju zakonodavnim mjerama. U slučaju krize, jedno društvo prema liberalnom receptu zapalo bi u potpuno nekontrolirani kaos.

Za liberalni poredak kao i za svaku demokraciju temeljna je ideja i institucija ugovora; ali zašto bih se morao pridržavati ugovora? Ako se to zbiva samo zato da izbjegnem kaznu, onda više nemam razloga podržavati ugovor, ako mi sistem kažnjavanja omogućuje da kršim ugovor. Ako je prijeteća kazna jedini motiv pridržavanja ugovora, onda su svi ugovori i obećanja ništavni, ako mi uspije pobjeći policiji ili krvniku; Hobbesova filozofija je u tome smislu vjerojatno proturječna jer pretpostavlja da se broji samo raspodjela nasilja, ali da istovremeno vrijedi: pacta sunt servanda.

Što se ostaloga tiče, u liberalnim se državama može činiti opsesivnim, ako sve oblike ljudskog odnošenja, između muškaraca i žena, roditelja i djece, supruga i supruge, pretpostavljenog i podčinjenog, pokušavamo pravno regulirati sve do najmanjeg detalja. Na taj se način liberalni principi okreću protiv sebe samih. Što se društveni život manje regulira drugim stvarima pored golog straha, to više trebamo zakone i zakonodavne mjere koji će utjecati na naš život, to će represivniji postati zakon, to će manje slobode imati pojedinac.

Nije uvijek jasno je li sloboda u liberalnoj filozofiji vrijednost po sebi ili je samo instrument kojim se osigurava društvena stabilnost, i prije svega privredni razvoj i blagostanje. U prvome slučaju država više nije neutralna, jer smatra slobodu kao cilj koji ne treba više opravdanje. U drugome slučaju morat ćemo priznati da se katkada zastupa više a katkada manje slobode, već prema okolnostima, a katkad čak i potpuna odsutnost slobode, kako bi se najviši ciljevi mogli bolje ostvariti. U svakom slučaju ne postoji empirijski dokaz da je više slobode u svim uvjetima bolji garant provođenja ciljeva kao što je povišenje nacionalnog proizvoda i blagostanja, premda za izvjesne okolnosti to očito vrijedi.

I na ovo liberalno učenje ima odgovor. Želja da restrikcija izvana bude što manje, a slobodnoga prostora za izražavanje osobnosti ili za brigu za vlastite interese bude što više, posve je prirodna i svima zajednička. Stoga slobodu ne treba teorijski utemeljivati, dovoljno je pogledati prirodu. Taj odgovor ne zadovoljava zbog dva razloga: Premda je taj opis u mnogim slučajevima sigurno istinit, kao što je istina i to da mi koji pripadamo europskoj kulturi jednostavno želimo slobodu, ništa manje nije istinito, da je želja za sigurnošću isto tako fundamentalna i da je sukob slobode i sigurnosti u povijesti ljudskoga roda stalan. Ljudi su često spremni žrtvovati slobodu (ili neke slobode) za sigurnost (ili više sigurnosti); u toj se potrebi duboko korijeni totalitarna napast.

To se izvrsno može prenijeti i na djecu. Škola funkcionira na temelju disciplinskih pravila; njezina zadaća implicira da programe izrađuju škole i vlasti, a ne učenici. Očito nije istina, da mala djeca traže od škole puno mogućnosti izbora, čak i ako se ta želja s vremenom povećava.

Ali postoji još jedan možda bitniji razlog zbog čega ne bismo bez ograda trebali vjerovati u želju za slobodom, kojom nas je priroda navodno obdarila. Pretpostavimo li da svi mi doista imamo tu prirodnu potrebu (bez obzira kojim to biološkim kategorijama opisali), pojavljuje se i druga potreba, koja je isto tako prirodna i jaka: potreba za vladanjem, potreba da se stekne poslušnost i da se druge prisili na "autentičnu" ideju sreće, blagostanja i istine. Despotizam nije ništa manje prirodan od slobode, i zbog toga se ideal anarhizma ne može ostvariti, to bi se moglo tek uz pomoć krajnje nevjerojatne negativne pretpostavke: naime da niti jedan postojeći politički pokret ne stremi totalnoj vlasti i ako u slučaju anarhije nitko ne bi bio u stanju dezorganizirati društvo podčiniti svojoj volji; budući da je to krajnje nevjerojatni, anarhizam kao ideologija praktično stoji u službi tiranije.

Liberalnoj se ideologiji isti prigovor ne može predbaciti; ona je oduvijek isticala nužnost države kao neizbježnog instrumenta, dakle nužnog zla za održanje reda i sigurnosti. Ali ima jedan analogan problem. Kako bi se održala sloboda u okvirima zakona, zakon ne samo da mora postojati, već si mora priskrbiti i poslušnost, on mora biti djelatan, a to ovisi o društvenim okolnostima, koji se ne mogu osigurati samo zakonom. Državna socijalna osiguranja, pa i cijela država blagostanja često je točka koju napadaju liberalni mislioci. Ali tamo gdje je ona uvedena, zajedno sa svojim birokratskim aparatom, ona se može samo reformirati, ali nikada ponovno isključiti. Pad koji bi nastao kada bi se država blagostanja pokušala zamijeniti privatnim i dobrovoljnim osiguranjima mogao bi društvenu stabilnost ugroziti do te mjere, da državu izloži totalitarnim snagama.

Bez obzira koliko se pravednim nekome činila država blagostanja: ideja njezina ukinuća simptom je ideološkog dogmatizma. Sloboda traži neprestanu budnost, nedjelatnost je ne može i neće održati.

Bilo bi još apsurdnije vratiti se ideji koju su mnogi napustili već krajem 19. stoljeća, naime da se država i zakon nemaju pravo miješati u ugovore ako i sve dok u njima nije riječ o nasilju; uzmete li te ideje ozbiljno, radno i civilno pravo morat ćete također ukinuti.

Ukratko:

1. Liberalna, negativna definicija slobode nije samo prihvatljiva već i jedina koja nudi zaštitu od zloupotrebe tiranskih ideologija; ona ne pretpostavlja da sloboda rješava sve socijalne probleme ili da je zabranjeno slobodu ograničiti tamo gdje zapada u proturječnost s drugim vrijednostima.

2. Predodžba minimalne države je prihvatljiva, ali samo kao opća smjernica, jer ona ne govori ništa o sadržaju toga minimuma. Isto je tako prihvatljiva predodžba, da je država nužno zlo a ne predmet specijalnoga kulta, kao što je bio slučaj s Hegelom i njemačkim metafizičarima.

3. Radikalno liberalna država je utopija koja se okreće protiv same sebe. Ona ne može preživjeti ako se gradi samo na apstinenciji neutralne države; njoj je kao i uvijek potrebna budna prisutnost građana, onih koji se osjećaju odgovorni za zajedničku stvar res publica. A građanske se vrline koje održavaju liberalnu državu ne stvaraju spontano, one iziskuju neku vrstu "indoktrinacije". Potpuno neutralna liberalna država bila bi kratka vijeka. Moramo se založiti za nesavršenu liberalnu državu koja se temelji na sistemu kompromisa različitih ciljeva, koji vrijede ali koji se i međusobno ograničavaju: vrijednosno neutralna država i vrijednosno neutralna škola na jednoj strani, apsolutna nužnost građanskog i moralnog odgoja na drugoj; sloboda ugovaranja na jednoj strani, održanje društvene ravnoteže pomoću proteza socijalnog osiguranja na drugoj.

Iz principa zaštite slabih, države blagostanja, jednakosti šansi i nužnosti moralnog odgoja, lako se mogu izvesti te vrijednosti koje su za ideološku i ekonomsku diktaturu vrlo cijenjene, ako se ti principi dovedu do krajnosti. Ali ako smo dosljedni, iz suprotstavljenih poželjnih načela, slobode ugovaranja, neutralnosti države, minimalne države, osobne odgovornosti, stimuliranja privatne inicijative i duha istraživanja, isto se tako lako može izvesti slika jednog političkog oblika koji ne bi bio sposoban za preživljavanje i koji bi pod teretom vlastitih vrlina kolabirao; ekspanzija

moralnog nihilizma i hedonističke ravnodušnosti, nestanak osjećaja za zajednicu, propast mehanizama odgoja, porast nejednakosti do točke u kojoj bi zavist postala eksplozivna, može društvo pretvoriti u plijen despotizma. I to je isto tako dobro poznata istina.

Sloboda će uvijek biti krhka biljka, premda su demokracija i liberalne ideje u srednjoj i istočnoj Europi danas odnijele velike pobjede. A policija nikada nije bila svemoćna, niti u totalitarnim državama, a kamoli u demokratskim.

Zaboravljam na pravosuđe. Govorim samo o tome što je pouzdano i o tome što se može učiniti.

* * *

Klasični liberalizam prosvjetiteljstva otpočetak se napadao kao primjer utopijskog mišljenja. Ishodište je te filozofije, prema njezinim kritičarima, nepovijesni, uvijek isti pojedinac s uvijek istim potrebama, nagonima i načinima mišljenja; s obzirom na takvu sliku čovjeka konstruira se idealni ustav, koji se navodno može primijeniti na sva društva i koji se može filozofski izvesti iz univerzalne ljudske prirode; ali ti model-ljudi ne postoje i nikada ih nije bilo; zbog toga je liberalni projekt osuđen na propast.

Ova je kritika u načelu opravdana, a postkomunistička je društva vrlo često potvrđuju; ali moramo imati na umu opasnosti te kritike. Doista je potrebna izvjesna količina indoktrinacije, tj. povijesnog kontinuiteta; moramo prihvatiti da je sadržaj te indoktrinacije povijesno definiran iskustvom različitih društava i da se ta iskustva moraju prilagoditi i da se ne mogu izvesti iz Povelje o ljudskim pravima. Unatoč tomu jedna je takva Charta neizbježna ako ne želimo završiti u ekstremnom relativizmu, kako se to danas često s ponosom i priznaje: sloboda je dobra stvar za nas, ali za druga plemena s drukčijim nagonima zato služi despotizam i teokracija. Postoje društveni interesi koji se ne mogu svoditi na interese njegovih pojedinih članova; postoji sklonost da se identificiramo s nacionalnim ili plemenskim zajednicama ili da se identificiramo s povijesnim simbolima. Ali bilo bi opasno zbog toga udaljiti se od predodžbe da čovječanstvo nije samo zoološka već i moralna kategorija; inače bismo prema drugima, koji ne pripadaju mojoj naciji, rasi, mitologiji, bez daljnega mogli postupati kao prema stranoj biološkoj vrsti, kao prema stvarima. I bila bi katastrofa, kada bi snaga prosvjetiteljstva i velikih univerzalnih religija pale u zaborav. Kao i u svim ljudskim stvarima nužan je kompromis između plemenite naivnosti liberalne utopije, koja misli da može anulirati povijest, zajednicu, kulturne razlike, mitove i simbole, na jednoj strani, i bezgraničnog potvrđivanja svih oblika partikularizma na koji ukazuje sama ideja ljudskoga roda na drugoj.

Preveo: Darko Polšek